

Олександр Бондар,
кандидат історичних наук
Чернігівський історичний музей
ім. В. В. Тарновського

ОБОРОННІ ТА ГОСПОДАРСЬКІ ДВОРИ ПАВЛА ПОЛУБОТКА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Стаття присвячена оборонним і господарським дворам та садибам чернігівського полковника і наказного гетьмана П. Полуботка. В ній простежується еволюція садиб даного типу на території Чернігівщини: від укріпленого замку, котрий існував за часів Речі Посполитої, до житлово-господарським садиб, що вже нагадували палацові комплекси. Садиби П. Полуботка були в Чернігові, Любечі, Груньках, Михайлівці та ін. Вони різнилися за розмірами та функціональним призначенням. Сьогодні основними джерелами для вивчення цих садиб є писемні описи, топографічні плани та археологічні дослідження. Поєднання цих видів джерел дає можливість графічно відтворити з великою долею вірогідності зовнішній вигляд садиб одного з найвпливовіших політиків доби Гетьманщини.

Ключові слова: оборонний двір, укріплена садиба, Гетьманщина, Павло Полуботок.

Виникнення укріплених садиб козацького старшини було логічним продовженням фортифікаційного будівництва на українських землях за ранньомодерної доби. Це все відбувалося на фоні заміни старих соціальних еліт новими. Як і їх попередники, нові місцеві еліти намагалися уберегти своє майно та життя від посягань сусідів та різноманітних військово-політичних катаклізмів, що постійно виникали в нестабільному соціумі під час державотворчих процесів часів Гетьманщини. Постійні військові кампанії, збройні конфлікти між козацькою верхівкою та московськими гарнізонами, протистояння в середині самої козацької старшини диктували ці умови в другій половині XVII ст.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. політична ситуація зазнає кардинальних змін. Перш за все, зміни торкнулися розмірів, оборонного потенціалу та розпланування садиб. Вони все більше пристосовуються до тогочасних як військових, так й індивідуальних вимог власників. Козацько-старшинські двори з XVIII ст. все більше нагадували палацові комплекси. Утім, ще на початку XVIII ст., садиби за часту відігравали роль укріплень. На Чернігівщині найбільші маєтності з дворами належали родинам Дуніних-Борковських та Полуботків. На маєтності останніх і слід звернути увагу. Після арешту П. Полуботка, у 1723–1724 рр. були проведені описи його майна [9, с. 444]. Серед цих паперів трапляються й досить докладні описи його садиб у різних куточках Чернігівщини.

У другій половині XVII ст. на території самого Чернігова існувала ціла низка козацько-старшинських садиб, серед яких однією з найбільших була садиба П. Полуботка на Застриженні. Забудова самого Застриження відбувалася протягом всього XVII–XVIII ст. Уже в першій половині XVIII ст. приміські квартали зайняли територію від Застриження вздовж дороги на Новгород-Сіверський більш ніж на 1,5 км – це майже все тогочасне с. Бобровиця.

Ближче до міста ще з початку XVII ст. знаходилась садиба Полуботків. У володіння ці землі отримав дід П. Полуботка Яроним. До 1619 р. відноситься згадка про надання земельного наділу Я. Полуботку чернігівським воєводою В. Солтиковим: «... далем на осаженне, месце Яронимц Полуботку на стародубской улице, у валу, з места идучи за вал, по левой стороне; маєт се он там будувати, волно ему будет риби ловити в озерах и в криницях тих, от королевича его милости надано есть; также волно ему будет зверя ловити в пущах, окроме бобров; а слободы ему даю на лет двадцать» [1]. Саме цим документом було покладено початок заснуванню садиби Полуботків на Стародубській вулиці. Більшість вчених схильні вважати, що місце, про яке йде мова, знаходиться на території сучасного військового шпиталу, за сучасною адресою вул. Полуботка, 40.

Зображення цієї садиби відоме з «Абрису Чернігівського» 1706 р. Її центральною частиною був мурований двоповерховий будинок кінця XVII ст., а сама територія садиби

була оточена мурованим парканом з проїзною баштоподібною брамою (рис. 1). Графічні накладки планів XVIII ст. на сучасну мапу міста, дають можливість визначити загальну площу садиби, що складала близько 1,6 га. Окрім, цього згідно опису майна гетьмана, в садибі знаходилися, окрім мурованого житла, ще й значна кількість інших споруд.

Так, поряд з основним будинком знаходився ще один дім на 5 кімнат, котрий належав сину Павла Андрію, двоє «хоромів» з горницями на 9 кімнат, в котрих проживали староста та казначей. «Хороми» для прислуги з сіньми та конюшня на 32 стійла [9, с. 465]. Завдяки дослідженням М. Цапенка, було виявлено рештки дому П. Полуботка [10, с. 83], значно перебудованого під час спорудження будівлі духовної семінарії у XIX ст. Сама садиба, згідно «Абрису», мала підквадратну форму, утім, це може виявитися помилковим, зважаючи на схематичність зображень. Згідно «Абрису», двір було розділено на дві частини. Вхід до внутрішнього майданчику (за будинком) також походив через ворота з баштою. На планах другої половини XVIII ст., якраз перед перебудовою під семінарію, територія садиби мала неправильну шестикутну форму та була вписана в оточуючу забудову (рис. 2).

Цікаво, що садиба не мала власної церкви. Утім, це, імовірно, пояснюється тим, що на протилежному березі Стрижня від садиби розташовувалася Вознесенська церква. За даними історико-статистичних описів Чернігівської єпархії відомо, що на іконостасі було зображено герб Полуботків. Тож можна вважати, що П. Полуботок та його родина були ктиритором даного храму. Вже в 1751 р. за 40 м на схід від садиби було збудовано Стрітенську церкву [3, с. 77].

Після смерті П. Полуботка його маєток перейшов до його нащадків. Згодом, десь з 1740-х рр. ним володів С. Стаїнський, чернігівський судовий писар. У 1754 р. він продав садибу П. Григоровичу. Зрештою, у 1776 р. садибу викупив чернігівський єпископ Феофіл, після чого в ній почали облаштовувати духовну семінарію [6, с. 264–265]. При семінарії з 1784 р існувала мурована домашня церква Різдва Христового, а вже у 1801–1806 рр. з південного фасаду садиби збудували церкву Михайла та Федора [3, с. 156–157].

Вважати цю садибу суто оборонною не варто, оскільки вона розташовувалася поряд з міськими укріпленнями, тому завжди була можливість під час військової небезпеки сховатися в місті, де в родини також був мурований будинок. Однак, під час локальних бойових зіткнень, наприклад тих, що відбувалися в Чернігові у 1668 р. між козаками та московським гарнізоном, така садиба могла забезпечити козацькій адміністрації перевагу над супротивником, через зайняття стратегічних укріплених позицій, а також зберегти майно родини від розграбування. Окрім стін, на початку XVIII ст. садиба мала й озброєння, котре включало в себе 5 шабель, 7 пар пістолів, 39 пищаль (вірогідно, мається на увазі рушниць – О. Б.) (27 «винтовных» та 12 «не винтованих»), 10 алебард та 1 гармату [9, с. 462]. Причому зброя, що була дорогою та інкрустованою сріблом, була описана окремо від звичайної й тут не враховувалася. Окрім цього, також на території садиби були дві несправні гармати [8, с. 147; 9, с. 457, 462]. Загалом такого арсеналу могло б вистачити, щоб тримати нетривалу облогу півсотнею людей.

Ще однією великою садибою П. Полуботок володів у Любечі. Садиба досить гарно досліджена археологічно. Єдиним елементом, що залишився від цієї садиби на сьогодні є кам'яниця П. Полуботка. О. Шафонський в останній чверті XVIII ст, згадує у Любечі «дом Генерала-Майора Милорадовича с каменною кладовою палаткою» [11, с. 315]. Ймовірно, у даному випадку йдеться про пристосоване для господарських потреб приміщення кам'яниці. Кам'яниця Полуботка – пам'ятка мурованої цивільної архітектури першої половини XVIII ст., розташована у центральній частині Любеча, на краю корінної тераси лівого берега р. Дніпра [2]. На сьогодні відомий опис цієї садиби, складений 12 січня 1724 р. Він вказує на те, що в Любечі існувало два двори Полуботка. Перший – замський, другий – на території Замкової гори. На території замської садиби, згідно опису, знаходилися «льодник»,

два «анбари», конюшня на 5 коней, поряд з садибою був скотний двір. Особливо виділено наявність «ям с хлебом», де вміщувалося 249 чвертей житнього хліба, 17 чвертей і 4 чверті вівса, ячменю – 47 чвертей, гороху – 4 чвертей, пшениці – 6 чвертей і 4 частини. Безпосередньо за двором знаходилася «винниця рубленная» з п'ятьма мідними котлами. При цій винниці знаходився амбар з вином.

Садиба виникла на місці більш ранньої садиби першої половини XVII ст., котра загинула між 1648 та 1651 рр., коли було спалено весь Любеч. Новий етап відбудови садиби розпочався не раніше 1666 р., оскільки в переписі за цей рік місто значиться майже порожнім [7]. Завдяки археологічним розкопкам вдалося виявити цілий ряд комплексів, що відносилися до цієї садиби. Відродження садиби розпочалося з будівництва головного будинку, котрий став доміантою комплексу. Він був багатокімнатний. Розташовувався на північ від кам'яниці. Оточений будинок був господарськими спорудами. Щонайменше три такі споруди були зафіксовані під час розкопок 2009 та 2013, 2016 та 2017 рр. [4, с. 280–282]. Дві знаходилися частково під кам'яницею, частково поряд з місцем, де вона буде споруджена. В першій чверті XVIII ст. поряд з будинком було збудовано і саму кам'яницю, на схід від неї – мурований льох. Ці три комплекси поділили садибу на житлову та господарську зону. Господарська частина була, начебто, схованою за кам'яницю по відношенню до головного будинку та складалася з щонайменше 4 великих зернових ям, накритих зверху навісними конструкціями. Кожна з таких ям мала об'єм близько 12–14 м³. Вірогідно, що у 2017 р. були виявлені зернові ями згадані в описі 1724 р. Також декілька споруд легкої конструкції знаходилося між мурованим льохом та кам'яницею, залишки яких зафіксували під час археологічних робіт 2017 р. На жаль, визначити тип та призначення цих об'єктів не вдалося, також досить важко, за деяким виключенням, ототожнити ці споруди зі згаданими в описі 1724 р. На схід від кам'яниці розташовувався мурований льох. Судячи з типу кладки і цегли, він був споруджений одночасно з кам'яницею (рис. 3).

Садиба в цьому вигляді існувала до середини-другої половини XVIII ст. Згодом вся забудова першої половини XVIII ст. була знищена, а територія знівельована під час перепланування території під новий маєток нащадків Полуботків–Милорадовичів. Старий будинок ретельно розібрали, як розібрали й печі на рівень тогочасного ґрунту. Далі всю поверхню знівельовали під один рівень. Вірогідно, що в місцях, де були споруди відбувалися поступові просідання ґрунту, які постійно засипали. На початку XIX ст. садибу дуже сильно розширили й збільшили в площі. Головний будинок збудували дещо західніше від старого. У 1780 р. на південний-захід від головного будинку звели дерев'яну Покровську церкву, а всю господарську частину перенесли з південного на північний край садиби. На місці ж старого господарського двору влаштували оглядовий майданчик. На початку XX ст. садиба була зруйнована радянською владою. Вціліла лише кам'яниця.

Ця садиба не була в прямому сенсі оборонною, оскільки суто фортифікаційних елементів її не було зафіксовано, окрім паркану, що оточував садибу в середині XVIII ст. та відомий за планом 1749 р., а з південної та західної сторін садиба обмежувалася яром і терасою. Утім вона дає можливість прослідкувати етапність забудови подібних садиб. В оборонному сенсі роль укріпленого центра в Любеча відігравав інший двір П. Полуботка, який розташовувався на Замковій горі. Зокрема про це свідчить все той же опис 1724 р.: «В том же местечке Любечи двор его, Полуботков, в замке описан сов всем строением; под светлицами 6 погребов, в них 2 пушки медные и станки под них, 2 фуры пороху, пуда 3, 4 гарца весовых 8; прибулого 2 бочки дехтя, смолы 2 бочки (рис. 4) [9, с. 500].

Також цікавим видається той факт, що обидва двори дісталися П. Полуботку, так скажати, «у спадок» від І. Мазепи. На прикладі цих двох дворів в одному місті можна дуже добре прослідкувати той переломний момент, коли двір з оборонного перетворювався на господарський, на центр накопичення матеріальних благ. Відродження Любеча як містеч-

ка, після погромів 1649–1651 рр., почалося десь з кінця 1660-х рр. Вірогідно, що першопочатково відновили укріплення за Замковою горі. Але вже тоді цей невеликий за площею земельний плац (100×30 м) не влаштував господарів, оскільки не міг вмістити той мінімум потрібних господарських споруд двору, а оборонні функції вже відійшли на другий план. Господарські реалії вимагали зовсім інших площ для розвитку та розбудови, ніж старі замкові укріплення. Судячи з археологічних даних, одночасно з відновленням укріплень на Замку почалося будівництво великого двора за територією тогочасного Любеча. Вже до початку XVIII ст. замський двір перебрав на себе головну роль, оскільки саме там знаходився будинок господарів. Про це яскраво свідчить опис 1724 р., а двір на замку відігравав допоміжну роль, в силу старої оборонної традиції.

Також на сьогодні ми маємо опис двору П. Полуботка в с. Михайлівка на території Сумського полку, що також датується 1723–1724 рр.: *«Двор его, Полуботков, огорожен в замет пластом и с двух сторон покрыт гонтами. Во дворе: светлица и алкирня, печь кахлевая, при светлице сени, при сенях крилец и на верх ганки, с другой стороны при тех же сенях насупротив светлица с комнатою. На тех хороммах горница»*. Також там були: світлиця четвертна з піччю полив'яною, возівня, комори [9, с. 478–479]. Окрім того: *«Двое ворот; у передних ворот при дворе меишелярская светлица с комнатою, и с сенями, и с коморою, в светлице три окна с окончинами; печь кахлевая белая, а в комнате окно с окончиною одно, да на задней двор ворота ж. Погреб каменной походной, двери железныя и два окна, заторы железные, в окнах 4 решотки железных. Средь двора колодязь»* [9, с. 479–480].

Ще один двір Полуботка з оборонними можливостями знаходився в с. Груньки. Оборонна функція була представлена, в першу чергу, тим, що сам двір знаходився на острові та огороджувався парканом: *«А в нем на острове реки бывшаго черниговского полковника Полуботка двор, огорожен в замет бревнами, да на дворе церковь преподобнаго архієпископа Михаила Синадского (Синайского), на двух коморах на верху, да хоромного строения светлица с двумя большими окнами и с окончины, печь кахлевая белая; при ней сени, а в сенях и с боку коморка, да насупротив светлицы ж коморка ж, а около светлицы с двух сторон перилы, а на светлице горница, а в ней семь окон с окончины, печь кахлевая поливяна, при ней сени, а насупротив той горница же с коморкою; в ней печь кахлевая поливяна, окон и что в комнате окончин девять, а окло тех хором перилы и сходы; покрыты те хоромы кгонтами»* [9, с. 482].

Також на території двору знаходилися: *«льодник с присенником, погреб походной, покрытый кгонтами, изба черная новая для телят, изба черная ветхая для ягнят, а при них скотьи хлевы плетневые, конюшня бревенчатая рубленая, и то все покрыто соломою, а двои ворота покрыты кгонтами»* [9, с. 482].

Існують описи й інших дворів Полуботка в Лебедині, на хуторах в Козацькому, в Коровинському, в селах Оболоні, Орловці, Гутищі, Савинках, Довжику, Кувечичах. Утім, у жодному з них не вказано на наявність огорожі, палати набагато менші й опис самого майна вказує, на те, що це були господарські двори, що нагадували більше різного роду дрібні фільварки, не пристосовані для проживання або постійного перебування полковничої або гетьманської родини.

Таким чином, можна підсумувати, що на прикладі садиб Наказного гетьмана Павла Полуботка на території Чернігівщини можна прослідкувати процес еволюції козацько-старшинських садиб другої половини XVII – початку XVIII ст.: від невеликих за площею садиб «замкового» типу, що дісталися в спадок від польсько-шляхетських еліт, до розвитку потужних житлово-господарських комплексів площею в декілька гектарів. Оборона функція цих комплексів була лише допоміжною і вже в першій половині XVIII ст. зійшла нанівець. Загалом вивчення козацько-старшинських садиб Чернігово-Сіверщини ще тільки на початковому етапі. Дана невеличка робота, на жаль, поставила більше питань, ніж дала відповідей на питання що таке укріплена житлово-господарська садиба на теренах Чернігівщини, та й загалом України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акт черниговского воеводы Владимира Солтыкова, выданный Ярониму Полуботку на владения в Чернигове // Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов. – К., 1990. – С. 33.
2. Бондар О. Кам'яниця Павла Полубока XVIII ст. в Любечі: дослідження, реконструкція та реставрація / О. Бондар, О. Веремейчик, О. Коваленко // Могилянські читання 2013: зб. наук. пр. – К., 2014. – С. 301–309.
3. Бондар О. Чернігів: місто і фортеця у XIV–XVIII століттях / О. Бондар. – К., 2014. – 178 с.
4. Веремейчик О. Дослідження у смт Любеч Чернігівської області у 2014 р. / О. Веремейчик // Археологічні дослідження в Україні 2014. К., 2015. С 280–282.
5. Карнабіда А. А. Чернігів. Архітектурно-історичний нарис / А. А. Карнабіда. – К., 1980. – 128 с.
6. Коваленко О. Павло Полуботок: homo privates / О. Коваленко // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 259–272.
7. Коваленко О. Сапон В. М. Переписна книга Любеча та його округи 1666 р. / О. Коваленко // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 183–191.
8. Леп'явко С. А. Садиба полковника Павла Полуботка у Чернігові / С. А. Леп'явко // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 145–148.
9. Опис конфіскованого майором Раєвським та гвардійським сержантом Львовим за наказом Румянцева у грудні 1723 – січні 1724 рр. майна і маєтностей Полуботків, із засвідченням повернення конфіскаату за наказом цариці Катерини I дружині Полуботка та його синам Якову і Андрію у 1725 р. // Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2008. – С. 444–505.
10. Цапенко Н. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков / Н. Цапенко. – М., 1966. – 236 с.
11. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. С четырьмя географическими картами / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с. + XXII с.

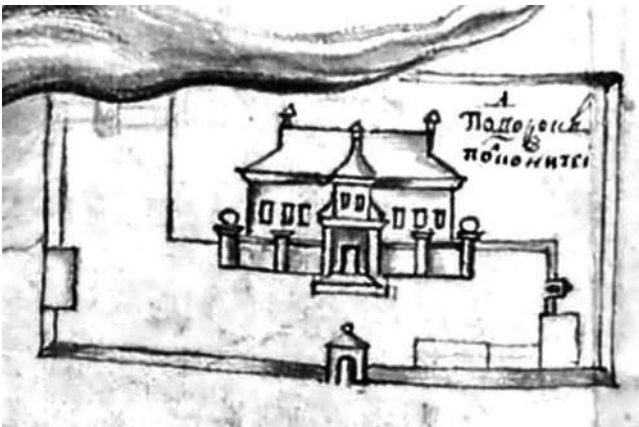

Рис. 1. Садиба П. Полуботка в Чернігові на Абрисі Чернігівському, 1706 р.

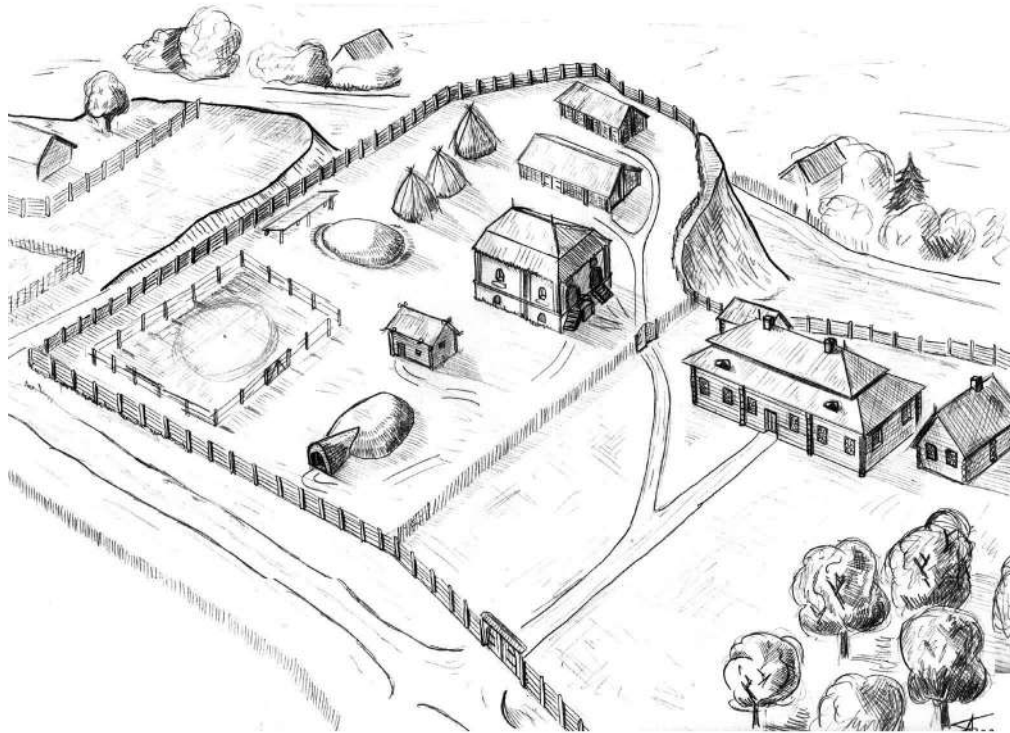

Рис. 3. Варіант реконструкції двору П. Полуботка в Любечі станом на 1720-ті рр. За археологічними та писемними даними (малюнок О. Бондаря)

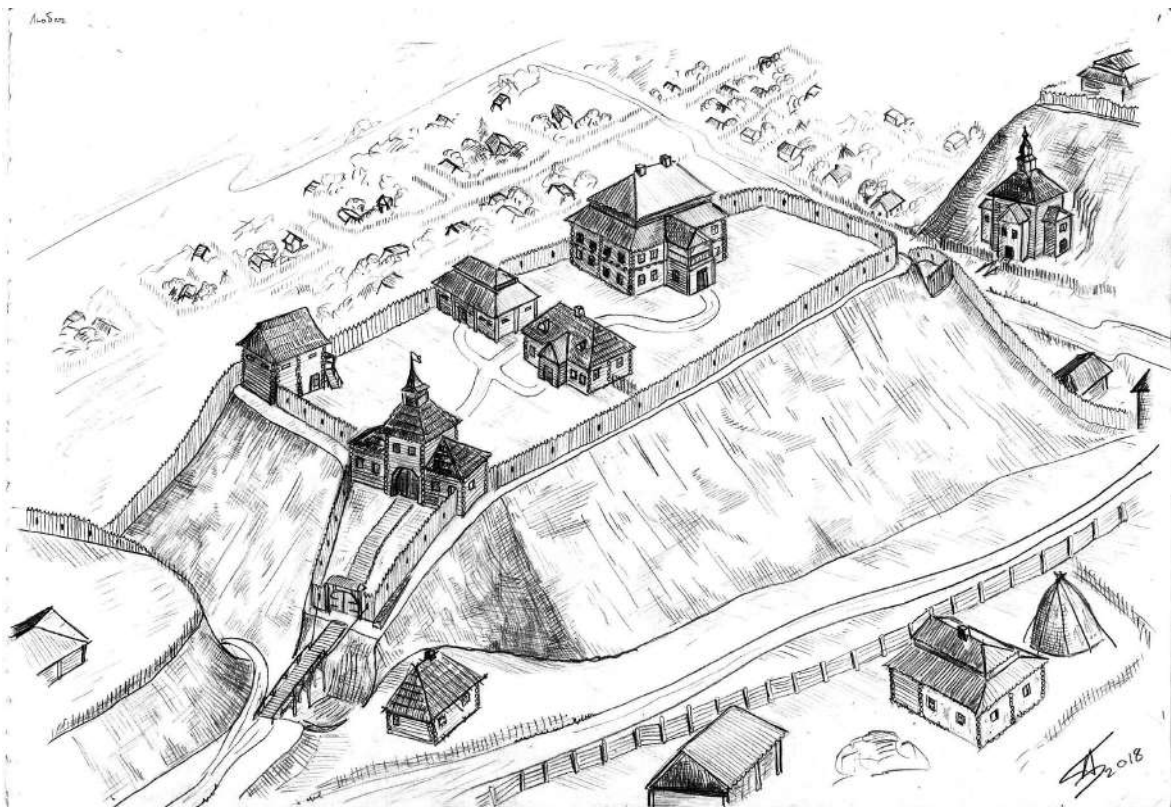

Рис. 4. Варіант реконструкції двору П. Полуботка в Любечі на Замковій горі станом на 1720-ті рр. За писемними, картографічними та археологічними даними (малюнок О. Бондаря)